

## "על בית ומלים": המשוררת שאביה יעץ לה למצוא טון ולא להפוך לגרמופון

ספרה האוטוביוגרפי של דינה קטן בן-ציון, משוררת ומתרגמת שהכירה לישראלים את הספרות הגדולה של ארצות יוגוסלביה לשעבר, מתעד חוויות מכוננות בחייה, לעתים באופן מטלטל, ומסייע להתוודע גם לסביבה התרבותית שבה צמחה

רמי סערי 12.02.2018 17:40 עודכן ב: 22:02

אוטוביוגרפיה של יוצר היא לעולם הזמנה: הזמנה להתוודעות מעמיקה אל אחר, הזמנה להיכרות עם רבים מהאנשים ומהמאורעות שעיצבו את דמותו והזמנה לקריאה מדוקדקת בקורות חיים שהפכו את היצירה לעניין מרכזי באישיות היוצר ובהווייתו. כשהאדם היוצר הוא בראש ובראשונה מתרגם, ממילא תורכב האוטוביוגרפיה שלו מהתמודדות עם חיים בארצות שונות, ממגוון שכלולות בו שתי שפות לפחות ומצפייה בנופי תרבות המשמשים צוהר לעולמות מוכרים וזרים גם יחד. "על בית ומלים", אוטוביוגרפיה שכתבה המתרגמת, החוקרת והמשוררת דינה קטן בן-ציון, ילידת סריבו (1937), אינה חורגת מכלל זה, ועניינים רבים שהמחברת דנה בהם מיטיבים להבהיר הן את הרקע החברתי, ההיסטורי והתרבותי של שורשיה והן את מקום היצירה בעולמה. כילידת יוגוסלביה-לשעבר וכמי שזכתה פעמיים (בשנים 1993 ו-2015) בפרס היצירה למתרגמים, ידועה קטן בן-ציון גם כמתרגמת מאנגלית, אך לרוב היא מוכרת כמי שהביאה לתודעת הישראלים יותר מכל אדם אחר את גדולת ספרותן של אחדות מארצות יוגוסלביה, ובהן סרביה, קרואטיה ובוסניה. האוטוביוגרפיה שלה מתעדת בעיקר חוויות מכוננות בחייה, אך היא גם מסייעת להתוודע לסביבה התרבותית שהיוצרת צמחה בה בחיק משפחה במולדתה, במלחמת העולם השנייה, שנים מעטות לפני ואחריה וכן בחייה בארץ ובישראל העצמאית — כילדה בקיבוץ, לימים כנערה בקיבוץ ובעיר ואחר כך כאשה, כאם וכסבתא. כבר בתחילת הספר מתחבטת הכותבת במטרת האוטוביוגרפיה, בתפקידה ובתכליתה. חשבון הנפש אינו מניח ליוצרת והכנות שבה היא מתמודדת איתו אמנם מעשירה את הקוראים, אך בגודש פרטיה יש לפעמים גם פן ארכני ומתיש. למרות זאת, קטן בן-ציון מודעת לכפילותה ומגיעה לתובנות המאפשרות ל"על בית ומלים" לקרום עור וגידים: "הדברים שהעליתי כאן נכתבים מתוך צורך לפגוש את חיי, ולתאר כמה דברים שהייתי רוצה לשמר בזיכרון. או, אולי, להיפרד מהם סופית" (עמוד 13). בספר מובאים זיכרונות ילדות בדיווח ישיר ובהסתמכות על אחרים. כך קורה גם לכתיבה על הנעורים ועל המשך החיים. אולי יש כאן ניסיון ללכד ריבוי פנים לכדי מציאות אחת, מאמץ לפרוש מניפה שתצביע על ההתבוננות בחיים ממרחק השנים. למרות אופיו התיעודי של הספר יש בו סתירות פנימיות. עם הסתירות נמנים, בין השאר, גילוי הקול הייחודי היוצרת עצמאית מול חשש ההתבטלות בפני יוצרים אחרים, וכן זיקה הדוקה בין רצונה של הכותבת לעסוק בתרגום ובכתיבה ובין חוסר יכולתה להתנתק ואף להתרחק משורשי עברה ומזיכרונותיו, מאימתם וממנעמיהם. בדומה לשורה של לאה גולדברג על הכאב של שתי המולדות, מתחוור לקוראי "על בית ומלים" כי גם קטן בן-ציון חוותה, ויותר מפעם, קרע בין שתי לשונות, שני עולמות ושני דפוסי חיים. ואולם, למרות אותו קרע מכמיר לב זכתה היוצרת במשך שנים רבות לחברת הוריה ולתמיכתם, ולימים חייתה במשך עשרות שנים במחיצת בן זוג אוהב, אהוב, מבין ותומך. לשון אחר, נראה שלפחות במובן זה שפר עליה גורלה של

קטן בן-ציון, גם אם חייה לא היו תמיד צפיה בדבש. שתי חוויות ילדות כאובות מזומנות לקוראים מיד בפתח הספר: פחד מפני רוח סופה וכווייה במים רותחים בעת מסע בריחה ביוגוסלביה הכבושה. בהמשך המתעד קשיים נוספים חוזרת הכותבת לתהייה בדבר חשיבות הניסיון לשמר עצמאות — דחיית היד המושטת להאכיל — כסמל לחשיבות הגבולות. הכרה בגבולות וכיבודם הם תשתית ראשונית וראשונה במעלה לתרגום, ובמקרה של קטן בן-ציון נראה כי המודעות לגבולות הלכה והתחזקה הן מתוקף חינוכה בבית הוריה והן הודות לפעילותה בתנועת השומר הצעיר. אוטוביוגרפיה זו אינה הולכת בתלם התפתחות כרונולוגית חד-משמעית, אף שבציון לסדר היא נפתחת בראשית הילדות של הכותבת ומסתיימת במות אמה. בפרק המוקדש לשמונה שנות חייה הראשונות של הסופרת יש אינספור דילוגים לטקסטים כאלה ואחרים מ-1985, מ-1947 ומ-2008, ולצד ציטוטים מרובים מטקסטים ספרותיים גדושה היצירה גם בקטעי יומנים, בשירים, בקטעי עדויות ועוד. לפעמים נדמה שהכותבת מודעת לבקיעים בסיפורה ולכן היא מכסה פרצים בקטעים מספרי אחרים, מדיווחיהם, משיריהם, מסיפוריהם, מעדויותיהם וגם ממסמכים שאספה במרוצת השנים, החל במכתביה לאח שלא נולד, עבור דרך יומניה וכלה ביומן סבתה. חזרות על חומרי מקורות ואינספור ציטוטים מכתבי הזולת השיבו אותי תכופות אל עצה שימושית שהעניק אבי הסופרת לילדתי בסרייבו ב-1949: "מצאי בחיך תמיד את הטון הנכון / והיזהרי שלא להפוך בעצמך לגרמפון" (עמוד 151).

איני יודע אם בסרבוב-קוראטית זה נשמע טוב יותר, אבל קטן בן-ציון מצטטת כמובן את המקור גם בלשון המקור. הסופרת מתחבטת תדיר במציאת הטון הנכון. לפעמים היא מצליחה יותר ולפעמים פחות, אולם הקורא העכשווי תוהה מטבע הדברים אם אמנם קיים טון נכון אחד ויחיד. ועם זאת, דומה שמועיל יותר היה לגלות זהירות מפני ההיפכות לגרמפון, קל וחומר בעידן שבו הגרמפון עצמו פינה את מקומו למכונות שכפול משוכללות יותר, וכל רעיון חוזר ונשנה הנטחן עד דק עלול לסלק עניין מהמשך הקריאה. יותר מפעם ומפעמים מצביעה קטן בן-ציון על המרחק התהומי בין אופי העולם שבו גדלה ובין עולמנו כיום. במשפטים דוגמת "כמה רחוקה נראית כיום רוחו של עולם זה מכל מה שאדם בן זמננו קולט ברחוב, בכלי התקשורת ובמערכות היחסים בין בני משפחה וחברים" יש יותר משמץ געגועים לתקופה שעברה לבלי שוב, גם אם עודה מתהדהדת בלב מי שזכו לחוותה. בחוסר ביטחון מסוים באשר לוודאות דרכה לאורך חייה מצביעה המתרגמת על כך שהיתה משרידי דור שחוה בילדותו את המלחמה, ולכן, להערכתה, כתיבתה נוטה להסביר במקום לספר (עמוד 51). למרות זאת, אזכור קשיי הקיום בהקשרים שונים — החל במנוסה מפני הצבא הגרמני, דרך תלאות מחנה האוהלים בעתלית וכלה ביצירה הספרותית הפריילנסרית — אינו מהדהד בספר כהתבכיינות. אולי דווקא להרחבה ביחס לקושי ליצור קריירה ספרותית היו יכולים להיות משקל וחשיבות בספר המבקש, בין השאר, להתחקות אחרי מקורות היצירתיות בעולמה של הכותבת. למרבה הצער, קטן בן-ציון מסתפקת בדיווח לקוני ביותר על יצירתה האישית כמשוררת ייחודית, בוגרת ומשובחת: "במשך השנים יצאו ספרי שירי האחרים, שלושה מהם בהוצאת הקיבוץ המאוחד, אחד בספרית פועלים ושניים בהוצאת כרמל". זהו?! האומנם זה המקום שתופסים ספרי השירה בעולם המשוררת? הייתכן שלדירת הגג של ללה וז'אקי מגיע תיאור מורכב ורב מלל פי כמה וכמה מאשר לששת ספרי השירה שצוינו כך, כלאחר יד? אזכור פרסומם של ספרי השירה כעניין של מה בכך מורה כי פן מסוים של ביטול עצמי עובר כאן כחוט השני: ההיפך שלו לא היה אמור להיות בהכרח יוהרה, גאוותנות ריקנית וראוותנית, אגו נפוח או עודף חשיבות עצמית. אולם אנשים הם מה שהם, כתיבתם היא מה שהיא, ואולי אכן יש להסכין עם החיים באופן שבו מנתבי דרכנו הם ולא אנחנו. במקומות מסוימים סיפורה האישי של הכותבת הוא מסמך אנתרופולוגי מטלטל. כלול בו תיעוד חלקי של מעללי הגרמנים ביוגוסלביה ושל גורל רבים מבני הקהילה היהודית ומבנותיה בעקבות הפגזת סרייבו וכיבוש ארצם. העלילה אובדת לפרקים בהמון הסיפורים של אנשים אחרים, בדמויותיהם, בתחושותיהם, בהגיגיהם ובמעשיהם. סביר שאותם הגיגים, רגשות ומעשים הרטיטו מיתר והרעידו נימה בנפש הכותבת ולפיכך היא מוצאת לנכון

לתת להם קול ולשזור את סיפוריהם בסיפורה. האוטוביוגרפיה של קטן בן-ציון היא ספר אידיאלי למי שהמשפחה, חייה, קשריה ומשמעותה בחיי האדם תופסים את עיקר מחשבותיו ועשייתו ועונים על צרכיו הרגשיים העמוקים ביותר. זה גם ספר חשוב למתעניינים בתקופת מלחמת העולם השנייה ובתקומת היהודים ממנה, כפי שזו מצאה ביטוי בחיי הפרט, על אחת כמה וכמה אם הקוראים חפצים להתמקד בקורות יהודי הבלקן בכלל ובקורות יהדות יוגוסלביה בפרט.

### עורכת: קרין חזקיה

אוטוביוגרפיה של יוצר היא לעולם הזמנה: הזמנה להתוודעות מעמיקה אל אחר, הזמנה להיכרות עם רבים מהאנשים ומהמאורעות שעיצבו את דמותו והזמנה לקריאה מדוקדקת בקורות חיים שהפכו את היצירה לעניין מרכזי באישיות היוצר ובהווייתו. כשהאדם היוצר הוא בראש ובראשונה מתרגם, ממילא תורכב האוטוביוגרפיה שלו מהתמודדות עם חיים בארצות שונות, ממגוון שכלולות בו שתי שפות לפחות ומצפייה בנופי תרבות המשמשים צוהר לעולמות מוכרים וזרים גם יחד. "על בית ומלים", אוטוביוגרפיה שכתבה המתרגמת, החוקרת והמשוררת דינה קטן בן-ציון, ילידת סרייבו (1937), אינה חורגת מכלל זה, ועניינים רבים שהמחברת דנה בהם מיטיבים להבהיר הן את הרקע החברתי, ההיסטורי והתרבותי של שורשיה והן את מקום היצירה בעולמה.

כילידת יוגוסלביה-לשעבר וכמי שזכתה פעמיים (בשנים 1993 ו-2015) בפרס היצירה למתרגמים, ידועה קטן בן-ציון גם כמתרגמת מאנגלית, אך לרוב היא מוכרת כמי שהביאה לתודעת הישראלים יותר מכל אדם אחר את גדולת ספרותן של אחדות מארצות יוגוסלביה, ובהן סרביה, קרואטיה ובוסניה. האוטוביוגרפיה שלה מתעדת בעיקר חוויות מכוננות בחייה, אך היא גם מסייעת להתוודע לסביבה התרבותית שהיוצרת צמחה בה בחיק משפחה במולדתה, במלחמת העולם השנייה, שנים מעטות לפני ואחריה וכן בחייה בארץ ובישראל העצמאית — כילדה בקיבוץ, לימים כנערה בקיבוץ ובעיר ואחר כך כאשה, כאם וכסבתא.

כבר בתחילת הספר מתחבטת הכותבת במטרת האוטוביוגרפיה, בתפקידה ובתכליתה. חשבון הנפש אינו מניח ליוצרת והכנות שבה היא מתמודדת איתו אמנם מעשירה את הקוראים, אך בגודש פרטיה יש לפעמים גם פן ארכני ומתיש. למרות זאת, קטן בן-ציון מודעת לכפילותה ומגיעה לתובנות המאפשרות ל"על בית ומלים" לקרום עור וגידים: "הדברים שהעליתי כאן נכתבים מתוך צורך לפגוש את חיי, ולתאר כמה דברים שהייתי רוצה לשמר בזיכרון. או, אולי, להיפרד מהם סופית" (עמוד 13).

בספר מובאים זיכרונות ילדות בדיווח ישיר ובהסתמכות על אחרים. כך קורה גם לכתיבה על הנעורים ועל המשך החיים. אולי יש כאן ניסיון ללכד ריבוי פנים לכדי מציאות אחת, מאמץ לפרוש מניפה שתצביע על ההתבוננות בחיים ממרחק השנים. למרות אופיו התיעודי של הספר יש בו סתירות פנימיות. עם הסתירות נמנים, בין השאר, גילוי הקול הייחודי כיוצרת עצמאית מול חשש ההתבטלות בפני יוצרים אחרים, וכן זיקה הדוקה בין רצונה של הכותבת לעסוק בתרגום ובכתיבה ובין חוסר יכולתה להתנתק ואף להתרחק משורשי עברה ומזיכרונותיו, מאימתם וממנעמיהם.

בדומה לשורה של לאה גולדברג על הכאב של שתי המולדות, מתחוור לקוראי "על בית ומלים" כי גם קטן בן-ציון חוותה, ויותר מפעם, קרע בין שתי לשונות, שני עולמות ושני דפוסי חיים. ואולם, למרות אותו קרע מכמיר לב זכתה היוצרת במשך שנים רבות לחברת הוריה ולתמיכתם, ולימים חייתה במשך עשרות שנים במחיצת בן זוג אוהב, אהוב, מבין ותומך. לשון אחר, נראה שלפחות במובן זה שפר עליה גורלה של קטן בן-ציון, גם אם חייה לא היו תמיד צפיחית בדבש.

שתי חוויות ילדות כאובות מזומנות לקוראים מיד בפתח הספר: פחד מפני רוח סופה וכווייה במים רותחים בעת מסע בריחה ביוגוסלביה הכבושה. בהמשך המתעד קשיים נוספים חוזרת הכותבת לתהייה בדבר חשיבות הניסיון לשמר עצמאות — דחיית היד המושטת להאכיל — כסמל לחשיבות הגבולות. הכרה בגבולות וכיבודם הם תשתית ראשונית וראשונה במעלה לתרגום, ובמקרה של קטן בן-ציון נראה כי המודעות לגבולות הלכה והתחזקה הן מתוקף חינוכה בבית הוריה והן הודות לפעילותה בתנועת השומר הצעיר.

אוטוביוגרפיה זו אינה הולכת בתלם התפתחות כרונולוגית חד-משמעית, אף שבציות לסדר היא נפתחת בראשית הילדות של הכותבת ומסתיימת במות אמה. בפרק המוקדש לשמונה שנות חייה הראשונות של הסופרת יש אינספור דילוגים לטקסטים כאלה ואחרים מ-1985, מ-1947 ומ-2008, ולצד ציטוטים מרובים מטקסטים ספרותיים גדושה היצירה גם בקטעי יומנים, בשירים, בקטעי עדויות ועוד. לפעמים נדמה שהכותבת מודעת לבקיעים בסיפורה ולכן היא מכסה פרצים בקטעים מספרי אחרים, מדיווחיהם, משיריהם, מסיפוריהם, מעדויותיהם וגם ממסמכים שאספה במרוצת השנים, החל במכתביה לאח שלא נולד, עבור דרך יומניה וכלה ביומן סבתה.

חזרות על חומרי מקורות ואינספור ציטוטים מכתבי הזולת השיבו אותי תכופות אל עצה שימושית שהעניק אבי הסופרת לילדתו בסרייבו ב-1949: "מצאי בחייך תמיד את הטון הנכון / והיזהרי שלא להפוך בעצמך לגרמפון" (עמוד 151). איני יודע אם בסרבו-קרואטית זה נשמע טוב יותר, אבל קטן בן-ציון מצטטת כמובן את המקור גם בלשון המקור. הסופרת מתחבטת תדיר במציאת הטון הנכון. לפעמים היא מצליחה יותר ולפעמים פחות, אולם הקורא העכשווי תוהה מטבע הדברים אם אמנם קיים טון נכון אחד ויחיד. ועם זאת, דומה שמועיל יותר היה לגלות זהירות מפני ההיפכות לגרמפון, קל וחומר בעידן שבו הגרמפון עצמו פינה את מקומו למכונות שכפול משוכללות יותר, וכל רעיון חוזר ונשנה הנטחן עד דק עלול לסלק עניין מהמשך הקריאה.

יותר מפעם ומפעמיים מצביעה קטן בן-ציון על המרחק התהומי בין אופי העולם שבו גדלה ובין עולמנו כיום. במשפטים דוגמת "כמה רחוקה נראית כיום רוחו של עולם זה מכל מה שאדם בן זמננו קולט ברחוב, בכלי התקשורת ובמערכות היחסים בין בני משפחה וחברים" יש יותר משמץ געגועים לתקופה שעברה לבלי שוב, גם אם עודה מתהדהדת בלב מי שזכו לחוותה. בחוסר ביטחון מסוים באשר לוודאות דרכה לאורך חייה מצביעה המתרגמת על כך שהיתה משרידי דור שחוה בילדותו את המלחמה, ולכן, להערכתה, כתיבתה נוטה להסביר במקום לספר (עמוד 51).

למרות זאת, אזכור קשיי הקיום בהקשרים שונים — החל במנוסה מפני הצבא הגרמני, דרך תלאות מחנה האוהלים בעתלית וכלה ביצירה הספרותית הפרילנסרית — אינו מהדהד בספר כהתבכיינות. אולי דווקא להרחבה ביחס לקושי ליצור קריירה ספרותית היו יכולים להיות משקל וחשיבות בספר המבקש, בין השאר, להתחקות אחרי מקורות היצירתיות בעולמה של הכותבת.

למרבה הצער, קטן בן-ציון מסתפקת בדיווח לקוני ביותר על יצירתה האישית כמשוררת ייחודית, בוגרת ומשובחת: "במשך השנים יצאו ספרי שירי האחרים, שלושה מהם בהוצאת הקיבוץ המאוחד, אחד בספרית פועלים ושניים בהוצאת כרמל". זהו?! האומנם זה המקום שתופסים ספרי השירה בעולם המשוררת? הייתכן שלדירת הגג של ללה ז'אקי מגיע תיאור מורכב ורב מלל פי כמה וכמה מאשר לששת ספרי השירה שצוינו כך, כלאחר יד? אזכור פרסומם של ספרי השירה כעניין של מה בכך מורה כי פן מסוים של ביטול עצמי עובר כאן כחוט השני: ההיפך שלו לא היה אמור להיות בהכרח יוהרה, גאוותנות ריקנית וראוותנית, אגו נפוח או עודף חשיבות עצמית. אולם אנשים הם מה שהם,

כתיבתם היא מה שהיא, ואולי אכן יש להסכין עם החיים באופן שבו מנתבי דרכנו הם ולא אנחנו.

במקומות מסוימים סיפורה האישי של הכותבת הוא מסמך אנתרופולוגי מטלטל. כלול בו תיעוד חלקי של מעללי הגרמנים ביוגוסלביה ושל גורל רבים מבני הקהילה היהודית ומבנותיה בעקבות הפגזת סרייבו וכיבוש ארצם. העלילה אובדת לפרקים בהמון הסיפורים של אנשים אחרים, בדמויותיהם, בתחושותיהם, בהגיגיהם ובמעשיהם. סביר שאותם הגיגים, רגשות ומעשים הרטיטו מיתר והרעידו נימה בנפש הכותבת ולפיכך היא מוצאת לנכון לתת להם קול ולשזור את סיפוריהם בסיפורה.

האוטוביוגרפיה של קטן בן-ציון היא ספר אידיאלי למי שהמשפחה, חייה, קשריה ומשמעותה בחיי האדם תופסים את עיקר מחשבותיו ועשייתו ועונים על צרכיו הרגשיים העמוקים ביותר. זה גם ספר חשוב למתעניינים בתקופת מלחמת העולם השנייה ובתקומת היהודים ממנה, כפי שזו מצאה ביטוי בחיי הפרט, על אחת כמה וכמה אם הקוראים חפצים להתמקד בקורות יהודי הבלקן בכלל ובקורות יהדות יוגוסלביה בפרט.